

TRABZON VE YÖRESİNDE AHŞAP CAMİLER

Prof. Dr. Necati DEMİR

Giriş

Ahşap camiler, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yüzyıllar öncesinden zamanımıza kalan önemli bir mimarlık örneğidir. Anadolu'nun pek çok bölgesinde taştan yapılan ve bir kuyumcu ustalığı ile işlenen abidelerin karşılığı, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde kerestede görülür. Bu, muhtemelen bölgenin kereste açısından zengin olmasından kaynaklanmaktadır. Cömertçe ahşap malzemeler kullanılarak yapılmış *evler, samanlıklar, köprüler, serendiler, camiler, ...* bunu göstermektedir.

Ahşap camilerin temeli veya ilk katı taş ile çıkılmaktadır. Daha sonra ağaç çivilerle birleştirilen ahşap malzemeler bir sanat harikası olarak yeşilliği ile bilinen coğrafyada, bir nazar boncuğu gibi yerini almaktadır.

Bu tür yapıların sökülmesi, başka bir yere taşınması ve yeniden kurulması son derece kolaydır¹.

Ahşap cami mimarîsi XX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş, daha sonra yerini başka malzemelerle yapılan camiler almıştır. Rivayetlere göre, elli yıl öncesine kadar Trabzon'da ahşap camiler çoğunlukta imiş. Yeni camilerin pek çoğu ahşap camilerin yerlerine yapılmış, dolayısıyla yıkılmıştır. Günümüzde Trabzon'un doğu yörelerinde; Çaykara, Dernekpazarı, Hayrat ve Of ilçelerinde rastlanmaktadır.

1. Ahşap Cami Yapı Biçiminin Kaynağı

¹ Rize-Çayeli Ormanlık camisi, Beşköy'den sökülerek Mahmutlu ve Geyik mahallesi arasına taşınmıştır (Haşim Karpuz, *Rize*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1993, s. 50)..

Ahşap cami yapı biçiminin dış duvarları, *serender* yapı biçiminin duvar oluşumuna benzemektedir². Dolayısıyla bu yapı biçiminin kaynağı da serenderde olduğu gibi Türklerin ata yurdu olan Orta Asya'dır.

Ahşap cami yapı biçiminin Karadeniz Bölgesi'ndeki ilk şekli konusundaki bilgiler, serenderde olduğu gibi, *Ksenophon'un Anabasis* adlı eserine, M.Ö. 4. yüzyıla kadar inmektedir.

Pers İmparatoru Keyhüsrev, kendi lehine savaşması için Yunanlı bir orduyu paralı asker olarak ülkesine çağırır. Keyhüsrev'in ölümüyle sonuçlanan Runaksa Savaşı'ndan sonra bu ordu, M.Ö. Eylül 401-Mart 399'da memleketlerine dönerken Fırat vadisinden Karadeniz'e ulaşır. Trabzon'a ulaştıktan sonra sahile paralel olarak Ordu'ya kadar yürürler. "Onbinlerin Dönüşü" adıyla tarihe geçen bu yolculuğu *Ksenophon*³, *Anabasis* adlı eserinde ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Yunanlı askerlerin maceralarını anlatan eser, Karadeniz Bölgesi'nin iki bin dört yüz yıl öncesi hakkında çok önemli bilgiler vermektedir.

Anabasis'teki bilgilere göre Onbinler, Trabzon'dan batıya giderken bugünkü Giresun ile Ordu arasında *Massagetler* 'e rastlarlar⁴. *Massagetler* İskitlerin bir kolu olup birkaç grubu kapsamaktadır⁵. Strabon, onların bir bölümünün Hazar Denizi'nin doğusunda yaşadıklarını bildirmektedir⁶. Bizans kaynaklarında ise onların Türk olduğu kayıtlıdır⁷.

Ksenophon'un verdiği bilgilere göre *Mossynoikler*⁸, ağaçların yatay olarak üst üste yığılması suretiyle inşa edilen evlerde

² Serender kelimesi ve yapı biçimi için bk. Necati Demir, "Serendi/ Serender Kelimesi Üzerine", *Türk Dili*, S. 617, Mayıs 2003, s. 443-447.

³ Satrap Tissaphernes, Yunanlı askerlerin komutanını görüşmeye çağırıp hile ile öldürür. Askerler, aralarından Ksenophon'u önder seçerler. Adı geçen önder, *Onbinlerin Dönüşü*'nü *Anabasis* adlı eserinde anlatır.

⁴ Ksenophon, *Anabasis*, (Çeviren: Hayrullah Örs), Maarif Matbaası, İstanbul 1944, s. 215-223.

⁵ Abdulhalık Aytbayev, "Massagetler Hakkında Eski Kaynaklar", *Türkler*, C. 1, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 632.

⁶ Strabon, *Coğrafya*, *Anadolu* XII, (Çeviri: Adnan Pekman), İstanbul 1987, s. 43.

⁷ A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi yay., İstanbul 1981, s. 23, 409-410.

⁸ *Massaget* ile *Mossynoik*, aynı ismin farklı milletlere mensup kalem sahiplerinin değişik yazılış biçiminden başka bir şey değildir.

oturmaktaydılar. Mossynoik, "*ağaç kule, ağaç kalede oturanlar*" manasına geldiği için bu adla anılmışlardır.

Zemininin taşla çıkılıp duvarlarının yatay ağaçlarla oluşturulduğu yapı biçiminin kaynağı; Tuva Cumhuriyeti'nde, Arzhan⁹ yakınlarında bulunan, XI. yüzyılda yapılmış Seyhan-Altay bölgesinin en büyük anıtında ortaya çıkmıştır¹⁰. Ayrıca Güney Sibirya Türklerinin ve Uygurların da aynı usulle ev yaptıkları bilinmektedir¹¹. Ordu ve Giresun yöresinde pek çok türbenin Tuva Cumhuriyeti'ndeki anıtın basitleştirilmiş biçimine benzemesi ilgi çekicidir.

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne özgü bir yapı olan ahşap camiler, bu mimarlık tarzının biraz daha düzenlenmiş biçiminden başka bir şey değildir. Ağaçların kalın tahtalar biçimine getirilerek üst üste dizilmesi esasına dayanan ahşap camilerin yapılış biçiminin kaynağı da Altay'daki anıta, Sibirya ve Uygur Türkleri mimarisine dayanıyor olmalıdır.

Bu yörede Ksenophon'un tasvir ettiği türden yatay ağaçlarla inşa edilmiş düzensiz yapılar hâlâ bulunmakta, samanlık ve ahır olarak kullanılmaktadır.

Bütün bunlar, ağaçların üst üste yığılmasıyla inşa edilen yapıların kaynağının, Türklerin ana yurdu olduğunu ortaya koymaktadır.

Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin'de yaptığımız saha araştırmaları sırasında rastladığımız en eski tarih Samsun'un Terme ilçesine bağlı Yukarısöğütlü köyü Kocaali Camisinde bulunmaktadır. Caminin batı duvarındaki ağaç kitabe şu şekildedir: "*Çavuşlu köyü halkı ve âyan, beyân eder. Senesi 1112, Şaban*". İfadeye göre yapılış tarihi Ocak 1701'dir.

En yenisi geçen yüzyıllardan veya bu yüzyılın başlarından kalmadır. Mimarînin ne zaman başladığını tespit edebilmek güçtür. Bununla beraber rivayetler bizi daha eskilere götürmektedir. Ordu

⁹ Arzhan, İskitlerin bir boyunun ismidir. Bu isim Türkiye'de Murat Irmağı'nın eski ismi, *Arzani* olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁰ Leonid S. Marsadolov, "Milattan Önce IX-VII. Yüzyıllarda Saylan Altay Göçebeleri", *Türkler*, C. 1, s. 526-532.

¹¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 3, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1991, s. 44, 143, 154.

iline bağlı İvizce ilçe merkezinde bulunan *Lâleli Cami*, rivayetlere göre, Fatih Sultan Mehmed zamanında yapılmıştır. Fakat bu rivayetlerin doğruluğunu ispat edebilecek herhangi bir kaynak elimizde mevcut değildir.

2. Ahşap Camilerin Coğrafyası

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Sinop'tan başlayıp Artvin'e kadar uzanan ve Doğu Karadeniz Dağları'nın eteklerinde kalan bölgede bulunmaktadır. Kabaca sınırlarını çizdiğimiz bu yöredeki ahşap camiler, tarihî eser özelliği taşımaktadır.

Ahşap camilerin yapılış sebebi elbette ki ibadete mekân olması içindir. Ancak tespitlerimize göre ahşap camilerin yapılışının diğer en önemli maksadı cuma ve bayram namazlarında birkaç köyün halkını bir araya toplayabilmektir. En az iki ve daha fazla köyün birleştiği arazilerde yer alması bunu göstermektedir. Ayrıca pek çok cami isminin *Eski Cuma Camisi* veya *Yeni Cuma Camisi* olması başka bir delildir.

Camilerin yapıldığı yerlerin kararlaştırılması konusu ise ilgi çekicidir. Tespit ettiğimiz yıkılmış veya hâlen duran her caminin yerinin belirlenmesi konusunda hemen aynı epizotlarla kurulmuş efsaneler anlatılmaktadır. Bunlardan biri de Fatsa ilçesine bağlı Geyikçeli beldesi camisinin yapılışıyla ilgilidir.

Vaktiyle Salihli köyü halkı ile Geyikçeli halkı bir araya gelirler. Ortak bir cami yaptırılmaya karar verirler. Uzun süren tartişmadan sonra caminin Salihli köyü sınırları içerisine yapılması kararlaştırılır. Herkese görev verilir. Kimi marangozluk, kimi işçilik yapacaktır. İmkânı iyi olanlar da kerestesini temin edeceklerdir.

Hemen hazırlıklar başlar. Caminin yeri ölçülüp eşilir. Malzemeler de eşilen yerin çevresine biriktirilir. Bir sonraki gün artık marangozlar gelip inşaata başlayacaktır.

Marangozlar sabah erkenden gelirler. Bir de bakarlar ki eşili alanın çevresinde bir tane ağaç kalmamış. alındığını zannederler. zlrler. "Cami kerestesini almak kimseye iyiye gelmez.

Memlekette ne insanlar var, cami kerestesi de çalınır mı?" diye söylenirler. Başlarlar hırsız aramaya.

Araştırmaların neticesinde kerestelerin Geyikçeli sınırları içerisinde bulunan Evliyayı mevkiinde olduğu duyulur. Köylü toplanır. Söylene söylene keresteyi tekrar Salihli köyüne taşırlar. İkinci sabah bakarlar ki keresteler yerinde yine yok. Bu defa da keresteler Geyikçeli'ye taşınmıştır. Köylüler yine Salihli köyüne taşırlar. Fakat meselenin sırrını bir türlü çözemezler.

Bu defa merak edip gece gözcüler görevlendirirler. Gece olur. Altın boyunduruklu, altın kızaklı çok sayıda geyik birkaç ak sakallı, nur yüzlü insanla beraber gelir. Ağaçları geyik arabalarına yüklerler. Bir seferde Geyikçeli köyü içerisinde bulunan Evliyayı mevkiine götürürler.

Gözcüler, olup bitenleri köylülere anlatır. Mesele anlaşılır. Hemen caminin yerini değiştirirler. Bugünkü yerine yapılır. Yörenin ismi bu hâdiseden sonra "Geyikçeli" olur.

Hemen her cami için buna benzer efsane anlatılır. Hâlen ayakta kalanların yıkılmama sebebi de çoğunlukla bu efsaneler ile ilgilidir diyebiliriz.

3. Araştırma Yapılan Ahşap Camiler

Trabzon ili, ilçe merkezleri ve köylerindeki ahşap camilerin sayısını belirlemek bizim için ilk amaç değildi. *Dil, Tarih ve Kültür Araştırmaları* için gittiğimiz yerleşim yerlerinde rastladığımız ahşap camileri çalışmamıza dâhil ettik. Alan araştırmalarımız sırasında görme fırsatı bulduğumuz ve yapısı hakkında incelemeler yaptığımız ahşap camiler şunlardır:

1. Çaykara-Çambaşı Köyü, Ortamahalle Hacı Ömerli Camisi (H. 1261-M. 1845).
2. Çaykara-Çamlıbel Köyü, Merkez Camisi (M. 1305-H. 1894).
3. Çaykara-Taşkırın Köyü Camisi (19. yy).
4. Çaykara-Taşören Beldesi Camisi (M. 1260-H. 1841).
5. Çaykara Uzungöl Beldesi, Yenimahalle Camisi (19. yy).

6. Dernekpazarı-Akköse Köyü Camisi (M. 1282-H. 1865).
7. Dernekpazarı-Günebakan Köyü Camisi (M. 1286-H. 1869).
8. Dernekpazarı-Güneykondu Mahallesi Camisi (M. 1235-H. 1819).
9. Dernekpazarı-Taşçılar Köyü Camisi (H.1219-M.1804).
10. Dernekpazarı-Yukarıkondu Mahallesi Camisi (H.1223-M. 1809).
11. Hayrat-Dereyurt Köyü, Merkez Eski Camisi (M. 1247-H. 1832).
12. Hayrat-Sarmaşık Köyü, Sinanlar Mahallesi Camisi (M. 1224-H. 1809).
13. Of-Bölümlü Köyü, Fatih Mahallesi Kaban Mescidi (M. 1284-H. 1868).
14. Of-Bölümlü Beldesi, Mithat Paşa Mahallesi Camisi (M. 1232-H. 1817).
15. Of-Cumapazarı Beldesi, Serindere Mahallesi Camisi (M. 1301-H. 1884).
16. Of-Sugeldi Köyü, Aşağı Mahalle Camisi (H.1250-M.1835).

4. Ahşap Camilerin Yapılışı¹²

Her ahşap cami, doğal olarak ölçü, kuruluş ve yapılış biçimi bakımından diğerlerinden az çok farklıdır. Ancak ahşap camilerin yapılışında bir standart bulunmaktadır diyebiliriz.

Ahşap camilerin yapılışı şu şekildedir: Genellikle geniş bir arazinin müsait yeri eşilip düzlenir. Tercihe göre *dikdörtgen* (Dernekpazarı-Güneykondu Mahallesi Camisi) veya *kare* (Of-Bölümlü Beldesi, Mithat Paşa Camii) şekli verilir. *Yastık* adı verilen düzgün *kesme taş*larla temelden çıkılır.

Bazı camilerde temelden çıktıktan sonra genellikle dayanıklılığı ile bilinen *kestane*, *meşe* ve *karaağaç* kerestesi kullanılır (Örnek: Çaykara-Uzungöl Beldesi, Yenimahalle Camisi, bk. Fotoğraf: 1). Bu biçimde inşa edilen camilerin birinci ve ikinci katı ahşap olmaktadır.

Fakat Trabzon ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin diğer illerinde, genellikle, ahşap camiler birinci kat hizasına kadar düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Birinci katın taşla çıkılması, rutubetin aşırı olduğu bu bölgede, ağacın toprakla temasını kesmek ve çürümesini

¹² Ahşap camilerin yapılışıyla ilgili terimler, kaynak şahısların adlandırmasına dayanmaktadır.

önlemek içindir (Örnek: Çaykara Taşkıran Beldesi Camisi, bk. Fotoğraf: 2).

Ahşap camilerin topraktan yukarıdaki ilk kısmını oluşturan *kiriş/kalaslar* dört tanedir ve kalın ağaçların yonulması ile elde edilir. *Alt giriş /kalaslar* taşların üzerine yerleştirilir ve uçları *boğaz açma*¹³ suretiyle çivi kullanılmadan kare veya dikdörtgen biçiminde birbirine bağlanır. Bu bağlama işleminde kesinlikle demir çivi kullanılmaz. Kirişlerin birleştiği yerlerde *eğedemiri*¹⁴ adı verilen demir keskinlerle dört köşeli derin birer delik açılır. Ağaç uçları *kertilip çatma başı geçme/tarıklama* usulü ile birbirine bağlanır (Fotoğraf: 1,2,3). Böylece her bir giriş/kalasin ucu, birbiri içerisine yerleştirilir ve açılan deliklere *kara ağu/komar*¹⁵ ağacından yapılan ağaç çivi çakılır. Böylece ağaç uçları dengeli bir biçimde yerleştirilir.

Yukarıda da belirtildiği gibi birinci kat bazı camilerde kesme taş ile yapılmıştır.

Zemin sağlamlaştırıldıktan sonra sıra ahşap camilerin duvarlarının yapılmasına gelmektedir. *Duvar / gövde* oluşturulmasında *dikmeli*¹⁶ ve *dikmesiz*¹⁷ olmak üzere iki şekil bulunmaktadır (Fotoğraf: 1,2,3).

¹³ Boğaz açma: *tarıklama, kertme*.

¹⁴ Eğedemiri: *daldız, iğdemiri, iydemiri*.

¹⁵ Komar, bir Türk boyunun ismidir. Ağacın isim alışı bu Türk boyu ile ilgili olmalıdır. Zeki Velidî Togan; Eski İran, Hindistan ve Orta Asya'da Komar ismine çok sık rastlandığını belirterek onları şöyle tanıtmaktadır: "*Kumadh'ın R'li şekli olan Kumar, Önasya Türklerinde pek çok görülüyor. ... Ptolemeüs'te Kumarlar Fergane'nin güneyinde kaydedilmişlerdir, onlar da Kumidh'ler gibi Sakalardan sayılmıştır. Bu isim Çangar ve Qongur isimleri ile bir olsa gerektir. Bu isimde çok kuvvetli kabile, Buhara'nın şarkındaki Baysun civarında bulunmuştur. Onlara sonradan "-at" çoğul edatıyla Qongrat da denilmiştir. Bunlar Alpbaşısı destanını zamanımıza kadar yaşatan bir kabiledir. Güya Alpbaşısı bu kabiledenmiş. Yalnız Ebulgazi Han'da zikrolunan Kumarlıoğlu adlı kabileyi bu sözlere ilâve edelim"* (A. Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 22, 405). Türkiye'de Komarlarla ilgili pek çok yer ismi bulunmaktadır: Kukarı köyü-Merkez Kütahya; *Kumarlar* Etili bucağı, Çan-Çanakkale; *Kumarlı* Tecirli Osmaniye; *Kumarlı* Andırın Maraş; *Kumarlı* Göksun Maraş; *Kumarlı* Çarşamba Samsun; *Kumarlı* Boyabat Sinop; *Kumarlı* Kangal Sivas; *Kumartaş* Merkez Afyon; *Kumartaş* Kalecik Ankara; Van'ın Erciş ilçesi İkizçalı köyünün eski ismi *Komar*; Afyon Sincanlı Akdeğirmen köyünün eski ismi *Kumarı*'dir. Of'un Barış köyününün önceki ismi ise *Komarit*'dir (İçişleri Bakanlığı, *Köylerimiz*, Ankara 1968, s. 384, 707, 709). *Komare* (Yomra) (Bostan, age, s. 452, 472), *Komarı Köyü* (Sinop), Akçaabat'ın Demirci köyününün bir mahallesinin ismi *Komarlı*'dir. Trabzon merkez ilçe, Akçaabat merkez ilçe ve köyleri, Söğütlü beldesinde oturan çok sayıda ailenin soyadı *Komar*'dir. Balkanlar'da Macaristan'da arkeolojik araştırma yapılan ve Macar kültürünün tarihi açısından önemli eserlerin bulunduğu bir yerin ismi *Komaromban*'dir. Budapeşte'nin kuzeybatısında *Komaran kalesi*, Selânik yakınlığında *Komaran* nahiyesi bulunmaktadır.

¹⁶ Trabzon'un doğu bölgelerinde: *tikmeli, direkli / tirekli, söveli*.

Gövde kısmı, kalın dilme veya yonma keresteden oluşur. Çoğunlukla tek parça olan bu tahtalar, caminin uzunluğu kadardır. Yani zorunlu olmadıkça ekleme yapılmaz. Boyu on metrenin üzerinde olan camilerde de durum aynıdır. Tahtaların genişliği 50 cm, kalınlığı ise 15 cm'den, istisnaların dışında, aşağı değildir.

*Dikme*¹⁸, üst çelikle çatı arasında bulunan dört köşeli ağaçtır. Köşelere ve kapı kenarlarına dikilir. Nadiren de olsa aralara direk dikilmişlerine rastlanır. Bu durumda köşeye ve aralara dikilen direklere, tahtaların uçları düzenli olarak yerleşecek bir biçimde *yuva* açılır. Tahtaların uçları bu yuvalara yerleştirilir. Tahtalar yatay olarak üst üste koyulmaktadır.

Dikmesiz duvarların oluşturulması daha ilgi çekicidir. Yaklaşık 5 cm kalınlığındaki tahtalar yatay olarak yerleştirilir. Tahta uçları kertilir ve *çatma başı geçme / taraklama*¹⁹ yoluyla birbirlerine bağlanır. Tahta aralarına delikler açılır. Buralara koyulan iki ucu sivri ağaç çiviler, tahtaların düzenli olarak durmasını sağlar (Fotoğraf: 1,2,3).

Tek katlı olanlarda bu durum son tahtaya kadar devam eder. İki katlılarda ise ikinci kat bağlantısı yapılır ve çatıya kadar aynı şekil sürdürülür.

İkinci katta, mahfil önde çıkıntı hâlinde yer almaktadır. Mahfili taşıyan sütun başları, çıkıntılar, mahfil korkulukları ve ikinci katın ön kısımları, araştırma yapabilme imkânı bulduğumuz bütün camilerde, oyma tekniği ile işlenmiştir (Örnek: Çaykara-Taşkiran Köyü Camisi, Fotoğraf: 4).

Yukarıda da anlatıldığı gibi, kapı kenarlarına *söve* veya *dikme* ismi verilen ağaçlar dikey olarak yerleştirilir.

Ahşap camilerin giriş kapıları özenle işlenmiş olup genellikle çift kanatlıdır. Ahşap veya bakır oymacılığının en güzel örnekleriyle karşılaştığımız kapılar, Türk ahşap ve metal işlemeciliğinin nadide güzelliklerini yansıtır. Kapı süslemeleri, bitki motifleri ağırlıklıdır (Örnek: Of-Bölümlü Beldesi, Mithat Paşa Mahallesi Camisi, Fotoğraf: 5).

¹⁷ Trabzon'un doğu bölgelerinde: *tikmesiz, direksiz / tireksiz, sövesiz*.

¹⁸ *Dikme: direk, söve*.

¹⁹ *Taraklama: giyme*.

İşlemeler kabartma şeklinde olup aşı veya kök boyası ile boyanmıştır. İşlemeli olmayan kapılara da rastlamak mümkündür.

Aydınlatma için genellikle dört yöne açılan dikdörtgen veya kare şeklindeki küçük pencerelerden istifade edilir. Bazılarında *çekme* ismi verilen pencere kapağı bulunmaktadır²⁰.

Ahşap camilerdeki minber ve mihrap genellikle ceviz ağacından yapılmıştır . Minberin giriş söveleri daima süslemelidir. Çoğunlukla örgü motifleri işlenmiştir (Örnek: Of-Sugeldi Köyü, Aşağı Mahalle Camisi, Fotoğraf: 6).

İç kısımda yer alan minber ve mihraplar ceviz veya incir ağacından yapılmış olup genellikle işlemelidir. Kapı işlemlerinde olduğu gibi kabartma ve oyma sanatı açısından Türk sanatının zenginliklerini sergiler. Buralardaki işlemler de aşı veya kök boyası ile boyanmıştır. Özellikle camilerin iç kısımlarındaki kabartmaların boyanmayanları pek zarar görmeden zamanımıza kadar ulaşmıştır.

Bazı camilerde yukarıya genişleyerek yükselen vaiz kürsüleri (Örnek: Çaykara-Taşkiran Köyü Camisi, Fotoğraf: 7); bazılarında ise düz yapılı vaiz kürsüleri bulunmaktadır (Of-Bölümlü Beldesi, Mithat Paşa Mahallesi Camii, Fotoğraf: 8). Vaiz kürsüleri de genellikle çeşitli geometrik şekiller ve bitki motifleri ile süslenmiştir.

Hemen bütün camilerde son cemaat yeri bulunmaktadır. Araştırma alanımızda yer alan camilerin son cemaat yerleri, genellikle cemaatin namazdan sonra oturup sohbet edebilmesi için düzenlenmiştir.

Ahşap camilerin tavanları ayrı bir sanat harikasıdır. Kare veya dikdörtgen tavanlar, çerçeveler içine alınmış tavan göbekleri çeşitli biçimler verilerek süslenmiş, adeta bir kilim gibi dokunmuştur. Bitki resimleri ve geometrik şekillerle süslenmiş tavanların her biri farklı bir güzellik yansıtmaktadır. Halk sanatının güzel bir örneği olan tavan süslemelerindeki derinlik gerçekten dikkat çekicidir (Fotoğraf: 22, 23).

Ahşap camilerin son bölümü çatıdır. Dikmelerin veya yatay tahtaların üzerine atılan *boyluk ağacı*²¹, çatının ilk kısmını oluşturur.

²⁰ Orta Karadeniz Bölgesi'nde incelediğimiz bazı camilerde pencere yoktur. Penceresi olmayan camilerde namaz vakitlerini tespit edebilmek için güneşe göre ayarlanmış küçük delikler bulunmaktadır. Bu delikler aynı zamanda cami içinin aydınlatılması görevini de yaparlar.

Boyluk ağaçlarının üzerine kurulan çatılar; *kırma / dört omuz kırma çatıdır*. Bu tür çatılar dört tarafa eğimli olduğu için binaları bir şemsiye gibi kucaklamaktadır (Fotoğraf: 1,2,3). Bir başka çatı türü olan *beşik örtüsü* biçimine camilerde hiç rastlanmamıştır.

kırma / dört omuz kırma çatılarda bütün *dökmelerin* ucu bir araya getirilerek çakılır. Bu durumda çatının zirvesi tek noktada toplanmış olur.

Çatıda makas ağaçlarının üzerine kalınlığı yaklaşık 2x5 cm kalınlığında *çita* çakılır. Çıtaların sayısı örtü malzemesine göre ayarlanır. Çatının üzerine çakılan makas ağaçları, caminin gövdesinden 40-50 cm uzun olur. *Saçak* denilen bu artırmanın uçlarını dört tarafından çevreleyen 2x8 cm boyutunda *saçak bağları*²² çakılmaktadır. Saçak bağları üst örtüsünün kaymasını ve karın aynı anda akmasını önlemekte, camileri derli toplu göstermektedir. Ayrıca çatı içeriden *kar bağları* ile birbirine iyice kenetlenir.

Trabzon ili sınırları içerisinde yer alan camilerin tamamına yakınının saçakları geniş tutulmuştur. Bunun sebebi bölgenin aşırı yağışlı ve nemli oluşu ile ilgilidir. Saçaktan düşen yağmur damlalarının keresteden yapılmış duvarları ıslatıp çürütmesini engellemektir (Fotoğraf 1,2,3).

Çatının dört tarafındaki uçları *yellikle* çevrilir. İçeriden de en az dört işlemeli direklerle desteklenir. Üzeri eskiden, yine ahşap malzemeler olan *karatahta* veya *hartama* ile örtülürmüş. Zamanla bu malzemeler çürümüş, yerini *kiremit* ve *saclar* almıştır (Fotoğraf: 1,2,3).

Bu camilerin bir başka özelliği de minaresiz oluşudur. Gördüğümüz elliye yakın caminin hiç birinde minareye rastlayamayışımız veya minarelerin sonradan yapılmış olması, bölgede eskiden minare ustalığının olmadığını akla getirmektedir.

Bazılarının bahçesinde dış yapı itibariyle aynı özellikleri taşıyan medreseler bulunmaktadır. Camilere göre daha küçük olan medreselerin pek azı günümüze kadar ulaşabilmiştir.

21 Boyluk ağacı: *serender bağı, saray bağı, uzunluk*.

22 Saçak bağı: *yellik*.

5. Ahşap Camilerde Öne Çıkan Bazı Motifler ve Tarihî Alt Yapısı

Trabzon ili içerisinde yer alan camilerde en sık karşılaşılan motifler Hazar²³ ve Karay²⁴ Türklerine aittir denilebilir. Oğuz Türklerinden

²³ Hazar Devleti; Hazar Denizi'nin batısında, Don, Volga ve Kafkasya üçgeninde, geniş bir coğrafyada kurulmuştur. Birden çok dili ve dini olan bu devletin ağırlıklı nüfusu Türklerin Onogur (Ogur-Bulgar), Macar ve yönetici olarak da Hazarlardan oluşmaktaydı (László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, s. 114). Hazar ismi ilk kez 558'de Sasanî-Sabar savaşında geçmektedir. 576'de Köktürk Devleti sınırının Karadeniz kıyılarına ulaşmasından sonra, Batı Köktürk Devleti'nin batıdaki uç noktasını oluşturduğu için Çin kaynaklarında da yerini almıştır. Bizans sınırında yer aldıkları için Bizans kaynakları onlardan, bu tarihlerde, sıkça söz etmektedir. Hazarlar, VII. yüzyılın ortalarına doğru Göktürklerden kopup müstakil bir duruma gelmişlerdir (Rásonyi, age, s. 114). Hazar Devleti'nin kuruluşunun 650 yıllarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu yüzyılın ikinci yarısında Gürcistan ve Azerbaycan'a akınlar yaptığı ve Tiflis'i topraklarına kattıkları bilinmektedir (Yakov Kuzmin Yumanadi-Pavel Kuleshov, "Hazarlar", *Türkler*, C. 2, s. 467). X. yüzyılda Müslüman tacirlerin Erzurum'dan Trabzon'a gittiklerini, burada Hazarlardan kürk, deri eşya, keten ve dibâ kumaşları aldıkları bilinmektedir (Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 29-30). Sultan Alparslan 1065 yılında Gürcistan'a düzenlediği ve akıncılarının Trabzon'a kadar ulaştığı bir seferde bu yörede Hazarlarla karşılaşmıştır (Sevim, age, s. 66). Trabzon Devleti zamanında tutulan Maçka Vazelon Manastırı kilise kayıtlarında Hazar Türklerine ait şahıs isimlerine rastlanmıştır (Rustam Shukurov, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Türkçe Konuşan Bizanslılar", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon 2000, s. 115). 1876 (1293) tarihli Trabzon Salnamesi'nde Of ilçesine bağlı bir *Hazarkozan* karyesi (yeni ismi İkidere) bulunmaktadır. Araklı'nın Ayvadere köyünün bir mahallesinin ismi *Hazer*'dir. Nüfus mübadelesi sırasında Hazar isimli çok sayıda vatandaşımızın Yunanistan'a gittiği tespit edilmiştir. Günümüzde Trabzon merkezinde yaşayan Hazar ve Hazaroğlu soyadı taşıyan aileler bulunmaktadır.

²⁴ Hazar Türkleri Bulan hâkimiyeti zamanında Karay dinini kabul ederler. Bu din Müslümanlık ve Yahudilik unsurlarından oluşmaktadır. Karay Türkleri zaman içerisinde çeşitli bölgelere dağılmışlardır. Hazar Devleti içerisinde eski bir Türk kavmi olan *Kalisler*, Rásonyi'ye göre Kırım'daki Karayların atasıdır (László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 155-116). Hazar ve Hazar Devleti içerisinde bulunan diğer boylarla aynı kaderi paylaşan ve muhtemelen onlarla Trabzon yöresine gelen Kalislerle ilgili Trabzon ve yöresinde yer isimleri bulunmaktadır: 1293 (1876) tarihli Trabzon Salnamesi'nde Of'a bağlı *Kalis* karyesi bulunmaktadır (*Trabzon Vilâyeti Salnamesi*, C. 8, Ankara 1995, s. 295) Burası yakın zamanda yeniden düzenlenen idarî yapıdan sonra Köprübaşı ilçesi Beşköy beldesi sınırları içerisinde kalmış ve ismi Konuklu olarak değiştirilmiştir. Yaptığımız saha araştırmaları sırasında, Konuklu mahallesinin yaşlıları, nüfus mübadelesi sırasında, bu köyden göçen insanların arasında Hazar isimli şahısların da bulunduğunu anlattılar. Bu bağlantı ilgi çekicidir. Ayrıca Bayburt'a bağlı Kabaçayır köyünün eski ismi *Kaliskayar*'dir. Ayrıca Niksar'a bağlı *Karay* köyü bulunmaktadır.

önce bu yöreye gelip yerleşen Hazar ve Karay Türklerinin ağaç işlerinde ileri derecede uzman durumuna geldiği anlaşılmaktadır.

Ahşap camilerde en sık rastlanan ve en öne çıkan motiflerden birisi altı köşeli *Davut Yıldızı* veya *Mühr-i Süleyman* denilen semboldür (Fotoğraf:9, 10, 11, 12, 13, 14)²⁵. Bu motife Trabzon ve Rize'deki camilerin iç süslemelerinde sıkça rastlanmakla birlikte Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çeşitli mezarlıklarda, mezar taşlarında da rastlanmıştır. Sinop Müzesinin bahçesinde yer alan mezar taşlarında, Niksar şehir mezarlığında bizzat tarafımızdan tespit edilmiştir.

Diğer bir dikkat çeken motif ise *Yedi Kollu Şamdan*'dır (Fotoğraf: 15, 16). Bu şamdan motifi de Hazar ve Karay Türklerine aittir.

Ahşap camilerin süslemelerinde sık rastlanan diğer bir sembol ise *Koç Boynuzu*'dur (Fotoğraf: 16, 17, 18, 19). Bu sembol, Doğu Karadeniz Bölgesi'ne yerleşen Akkoyunlular'a ait olmalıdır²⁶.

²⁵ Bu sembol başka bir dini temsil ediyor diye Trabzon'daki camilerde bulunan Mühr-i Süleyman motiflerinin çoğu tahrip edilmiştir. Halbuki *Mühr-i Süleyman* mазmunu Divan şiirinde kullanılmakta olup sevgilinin ağzı ve dudakları olarak kabul edilir: Her ehrimen olmuş dehen-i dilbere mâyil /Alemde velî *mühr-i Süleyman* ele girmez (Yahyâ Bey) (Geniş bilgi için bk. İskender Pala, *Divân Şiiri Sözlüğü*, Akçağ yay., Ankara 1989, s. 368).

²⁶ Erzincan Emirliği yıkıldıktan sonra Trabzon'a sınır olan bölgenin bir kısmı Akkoyunlular'ın eline geçer. Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu Kara Osman Bey, toprakları bölerken Bayburt'u yeğeni Kutlu Beye verdi. Kutlu Bey, Bayburt'un Sınır köyünü devlet merkezi yaptı ve burada oturdu. III. Aleksios (1349-1390), bölgede kuvvetli bir duruma gelen Türkmen beylerine akraba oldu. III. Aleksios, kız kardeşi Maria'yı Tur Ali Beyle evlendirdi. Böylece güney sınırlarının güvenliğini kısmen sağlamış oldu. *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki "Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyını Beyan İder Hanum Hey" başlıklı bölüm, Akkoyunlu Tur Ali Beyin Trabzon'a seferini, Trabzonlularla mücadelesini ve Trabzon Tekürü'nün kızı Selcen Hatunla evlenişini anlatmaktadır. Adı geçen eser ile tarihî olaylar ve şahıslar arasındaki benzerlik dikkat çekici olup ayrı bir çalışma konusudur. Tahrir defterindeki kayıtlarda Akkoyunlular'ın Sürmene'nin Halanık köyünde bir pazarı olduğu görülmektedir. Bu köy Katherina (Despina Hatun)'ya çeyiz olarak verilmiş, Akkoyunlular da bu yolla Karadeniz'e açılmıştır. 1501-1502'de Tebriz Akkoyunlularından bir grup halk Yavuz Sultan Selim'e sığınmıştır. Yavuz Sultan Selim de onları Trabzon ve Rize'nin bazı bölgelerine yerleştirmiştir. 1583 yılı tahrir kayıtlarına göre Sürmene nahiyesinde Purnak isimli bir karye bulunmaktadır. *Purnak* (Pürnek, Pornak), Akkoyunlulara bağlı bir oymağın adıdır. *-ir ve yΔrli şimdiki zaman çekimi, k > ç ve g > Ā değişmesi*. Azerbaycan kaynaklı *Kalantar Gecesi Uygulamaları* yörede canlı olarak yaşaması dikkat çekicidir. Daha önemli bir konu ise *Güneş Duası Uygulamaları*dır. Güneş

İlk bakışta ilgimizi çekenler ise *ok* motifleridir. Çaykara-Taşkiran Köyü Camisinde *altı ok* (Fotoğraf: 20), Çaykara Uzungöl Beldesi, Yenimahalle Camisindeki *dört ok* (Fotoğraf: 21) işlemleri büyük bir ihtimalle Türk boylarıyla ilgili görünmektedir. Ancak biz bu konuda, şimdilik, bir sonuca ulaşamadık.

6. Ahşap Camilerle İlgili Terimler

alt kiriş (kalas) Dört köşe kalın keresteden yapılmış yatay destek parçası.

ayıomuzu çatı bk. *beşikörtüsü çatı*.

bağ bk. *uzunluk bağı*.

bağ kirişi bk. *seren*.

beşikörtüsü çatı (ayıomuzu çatı) Ahşap yapılarda kullanılan bir çatı biçimi. *boyluk ağaçlarına eğik biçimde çatı ağacı* ve *dökme* ismi verilen ağaçlar çakılır. Dökmelerin ucu zirvede düz bir şekilde yerleştirilmiş *okağacına* tutturulur.

boğaz açma 1. bk. *taraklama*; 2. Tabana yerleştirilen *alt kiriş / kalas* ağaçlarının birbirine bağlanması için her ağacın ucunda oluşturulan bağlama boşluğu.

boyluk ağacı (saray bağı, uzunluk, üst çelik, üst kiriş) Ahşap yapıların duvar kısmının üzerine yerleştirilen ve çatının ilk kısmını oluşturan ağaç.

cablama bk. *çita*.

çark örtüsü bk. *omuz çatı*.

çatı ağacı (dökme, makas ağacı) Bir ucu *saçak bağına*, diğer ucu *okağacı* veya diğer çatı ağaçlarına çakılan ve eğik olarak duran ağaçlar.

çekme Pencere kapağı.

çıkma Ahşap yapılarda yanlardan yapılan çeşitli boylardaki artırma.

çita (cablama) Makas ağaçlarının üzerine çakılan ölçüleri yaklaşık 2x5 cm olan uzun ve ensiz tahta. Çatı örtüsüne göre sayısı ve sıklığı değişmektedir.

Duası uygulamaları, Ahmet Caferoğlu tarafından Azerbaycan'da tespit edilmiş ve Şamanizmle ilgisi bir makale ile açıklanmıştır. Tespit edilen yer isimleri, dil özellikleri, halk kültürü uygulamaları ve tarihî belgeler bir araya getirildiğinde Akkoyunlular'ın Trabzon ili içerisinde seyrek olarak Maçka, Of ve Hayraf'a; yoğun olarak da Yomra, Arsin, Araklı ve Sürmene yöresine yerleştikleri ortaya çıkmaktadır.

daldız bk. *eğdemiri*.

dikme 1. bk. *söve*; **2.** (direk, söve) Ahşap camilerin duvarını oluşturmada üst çelikle çatı arasına dikey olarak köşelere, kapı kenarlarına ve aralara dikilen dört köşeli ağaç.

dikmeli Ahşap camilerin duvarını oluşturmada direk dikilip tahtaların çakıldığı veya *yuvalara* yerleştirildiği bir biçim. Bu durumda köşeye ve aralara dikilen direklere tahtaların uçları düzenli olarak yerleşecek bir biçimde boşluk açılır. Tahtaların uçları bu yuvalara yerleştirilir.

dikmesiz Ahşap camilerin duvarları oluşturmada direğin kullanılmadığı bir biçim. Yaklaşık 5 cm kalınlığındaki tahtalar yatay olarak birbirinin üzerine yerleştirilir. Tahta uçları *kertilir* ve *boğaz açma / taraklama* yoluyla birbirilerine bağlanır. Tahta aralarına delikler açılır. Buralara koyulan iki ucu sivri ağaç çiviler, tahtaların düzenli olarak durmasını sağlar.

direk bk. *dikme*.

dökme bk. *çatı ağacı*.

dört omuz çatı bk. *omuz çatı*.

döşeme *Dökme ağaçlarının* üzerine döşenen taban tahtaları.

döşeme bağı bk. *kiriş*.

duvar (gövde) Ahşap camilerde dışı çevreleyen yatay tahtalardan oluşturulan düzlem. Kalın dilme veya yonma keresteden oluşur. Çoğunlukla tek parça olan bu tahtalar, caminin uzunluğu kadardır. Yani zorunlu olmadıkça ekleme yapılmaz. Boyu on metrenin üzerinde olan camilerde de durum aynıdır. Tahtaların genişliği 50 cm, kalınlığı ise 15 cm'den, istisnaların dışında, aşağı değildir.

eğdemiri (daldız, iğdemiri, iydemiri) Ucu geniş ve keskin demir.

eşmek Toprak kazmak.

giyme bk. *taraklama*.

gövde bk. *duvar*.

hardama bk. *hartama*.

hartama (hardama) *Kiremit* yerine kullanılan ince çatı tahtası. Doruk veya çam ağaçlarından çok ince biçimde soyularak elde edilir.

iğdemiri bk. *eğdemiri*.

iydemiri bk. *iğdemiri*.

kalas bk. *alt kiriş*.

kara ağı Tahtaları birbirine bağlamak için çivi yapılan ağaç.

karatahta *Kiremit* yerine kullanılan ince tahta.

kar bağı Çatıda makas ağaçlarını birbirine bağlayıp esnemeyi önlemek ve kar yağdığında çökmeyi engellemek için çakılan ağaç.

kertme bk. *boğaz açma*.

kertmek Tahta uçlarını yerleştirmek için boşluk açmak.

kırma çatı bk. *omuz çatı*.

kiremit (Yun.) Yapıların çatılarını örtmekte kullanılan, yan yana dizilerek, suyu aşağıya geçirmeden dışarı akıtacak biçimde yapılmış, kızıl toprağın renginde, pişmiş balçık levha.

kiriş bk. *seren*.

komar bk. *kara ağı*.

makas ağacı bk. *çatı ağacı*.

okağaçlı omuz çatı Çatının, yatay olarak konulan ve uzunluğu 1-3 m arasında değişen bir ağaçta toplanma biçimi. Köşelerden uzatılan *çatı ağaçları*, en üst noktada yatay olarak bulunan *okağacı*nda toplanır.

omuz çatı (çark örtüsü, kırma çatı, dört omuz çatı, tokmak örtüsü) Çatının tek noktada toplanan biçimi. Dört veya altı direk üzerine yapılmış olanlarda görülür. Bu tür çatılarda *okağacı* bulunmaz. Makas ağaçlarının ucu bir araya getirilerek çakılır. Bu durumda çatının zirvesi tek noktada toplanır.

oturacak bk. *seren*.

sac Demir veya çinkodan yapılmış çatı örtüsü.

saçak Bir yapının herhangi bir bölümünü güneş ve yağmurdan koruması için, o bölümden dışa taşkın ve altı boşta olarak yapılan örtü; çatıda artırma.

saçak bağı (yellik) Üst örtüsünün kaymasını önlemek ve karın birden akmasını engellemek için çatının dört tarafına çakılan tahtalar.

sandıraç bk. *seren*.

saray bağı bk. *boyluk ağacı*.

seren (bağ kirişi, kiriş, oturacak, sandıraç, taban ağacı) Ahşap camilerin topraktan yukarıdaki ilk kısmını oluşturan, yaklaşık 20X30 cm

kalınlığında, yatay olarak yerleştirilen ağaç. Dört tanedir. Uçları *boğaz açma* suretiyle çivi kullanılmadan kare veya dikdörtgen biçiminde birbirine bağlanır. *Seren / kalas / alt kiriş*lerin birleştiği yerlerde *eğedemiri* adı verilen demir kesiklerle dört köşeli derin birer delik açılır. Böylece iki ağaç, birbiri içerisine çivisiz olarak dengeli bir biçimde yerleştirilir.

söve (dikme) Kapı kenarlarına dikey olarak dikilen ağaç.

taban ağacı bk. *seren*.

taraklama (giyme) **1.** bk. *boğaz açma*; **2.** Direksiz ahşap camilerin duvarlarının oluşturulması sırasında tahtaların uçlarını birleştirme biçimi. Yaklaşık 5 cm kalınlığındaki tahtalar yatay olarak yerleştirilir. Tahta uçları *kertilir ve boğaz açma* yoluyla birbirilerine bağlanır. Tahta aralarına delikler açılır. Buralara koyulan iki ucu sivri ağaç çiviler, tahtaların düzenli olarak durmasını sağlar.

tikme bk. *dikme*.

tirek bk. *direk*.

tokmak örtüsü bk. *omuz çatı*.

uzunluk bk. *boyluk ağacı*.

uzunluk bağı (bağ, üst çelik, üst kiriş) Tekerlerin üstüne uzatılan uzun, yaklaşık 10x10 cm kalınlığında, köşeli ağaç.

üst çelik bk. *boyluk ağacı*.

üst kiriş bk. *boyluk ağacı*.

yastık Çürümesini önlemek için *seren / kalas / alt kiriş*lerin altına konulan düzgün taş.

yellik bk. *saçak bağı*.

yuva *Dikmeli* ahşap camilerde duvar oluşturulurken tahtaları yerleştirmek için direğe açılan çukur.

Sonuç

Trabzon yöresindeki ahşap camiler genellikle iki katlıdır. Birinci katı kesme taşla, ikinci katları ise taraklama usulü ile keresteden yapılmıştır. Çoğunun çatısı dört omuz çatı olup oluklu kiremitle örtülüdür.

Camilerin kapıları, mihrap, minber, vaaz kürsüsü, mahfil ve tavanları; eski Türk boylarına ait motifler, hayvan, çiçek, başka bitki ve meyvelerle kuyumcu ustası gibi süslenmiştir.

Kapılar, çatı direkleri, ikinci kat balkonları, köşk, korkuluklar, mihrap ve minberlerde bulunan bitki ve hayvan figürleri oya gibi işlenmiştir. Bunlar, Türk süsleme sanatının orijinal zarif örnekleri durumuna gelmiştir.

Araştırmalarımız sırasında yaşadığımız belki de en olumsuz durum, işlemeleri yapabilen tek bir ustanın bile hayatta kalmadığını öğrenmektir.

Bu tür mimarînin başlaması, en az iki bin dört yüz yıl öncesine kadar dayandığı tahmin edilmektedir. Tamamen ahşap malzemelerle inşa edilmiş olması Türk mimarîsinin bir özelliğidir.

Yüzyılımızın ortalarında her iki veya üç köyden birinde rastlanan ahşap camiler, artık yerini beton türü mimarîlere bırakmıştır. Bu yüzden sayıları azalmıştır.

Rutubetli iklime ahşap malzemenin dayanmaması ve bilinçsiz onarımlar camilerin ve süslemelerin orijinalliğini bozmuştur.

Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bulunan ahşap camiler hakkında acilen akademik araştırmalar yapılmalıdır. Bu camiler derhâl koruma altına alınmalı, onarımla aslına uygun yapılmalıdır. Olumsuzluklara karşı direnen Türkün zarif sanatı, bir an önce kurtarılmalı ve canlandırılmalıdır.